

İNSAN HAKLARI, ÇEVRE, ANAYASA*

İ. Güneş GÜRSELER**

“İnsan Hakları, Adalet, Anayasa” başlığı altında “çevre hakkı” üzerinde durup, bu hakkın anayasal konumunu değerlendirmek ve güncel anayasa tartışmaları içindeki yerine kısaca değinmek istiyorum.

Öncelikle belirtmek istediğim *“insan hakları”* tartışmalarının genelinde bu tanıma uygun içerikte yapılmadığıdır.

Tartışmalar *“sanığın hakları”* boyutunda kalmakta; hakkında suç isnadında bulunulan kişinin devlet, toplum ve medya karşısında korunmasına yönelik haklar öncelik almaktadır. Böylesi bir tartışma kuşkusuz gereklidir ve hukuk sistemimizin bu alandaki eksikleri çağdaş gereksinimler ışığında giderilmelidir. Eleştirdiğim bu tartışmanın, insan haklarını *“sanığın hakları”* boyutu ile sınırlayan sığlıkta yapılmasıdır. Sanık durumunda olan kadar, olmayanların da haklarının gelişme ve gerçekleşme ortamının yaratılması gerektiği unutulmamalıdır.

ÇEVRE HAKKI VE MEVZUATIMIZ

Çevre hukukunun gelişimi ve çevresel değerlere hukuksal güvenceler kazandırılması yolundaki örneklerin yaygınlaşmasıyla birlikte çevre, insan hakları felsefesi alanında tartışılmaya başlamış ve **üçüncü kuşak insan hakları** ya da **dayanışma hakları** çerçevesinde değerlendirilen çevre hakkı gündeme gelmiştir. UNESCO’nun da insan hakkı olarak kabul ettiği çevre hakkı, üçüncü kuşak insan hakları listesine

* Av., Türkiye Barolar Birliği Genel Sekreteri.

** TBB tarafından, 8 Aralık 2007 tarihinde yapılan “İnsan Hakları, Adalet ve Anayasa” konulu sempozyumda Av. İ. Güneş Gürseler’in yaptığı konuşmadır.

eklenmiştir. Barış hakkı, gelişme (kalkınma) hakkı, insanlığın ortak mirasından yararlanma hakkı ile birlikte değerlendirilmektedir.

1968 Tahran Bildirgesi'nde belirtildiği gibi *"İnsan hakları ve temel özgürlükler bölünmez olduğundan, ekonomik, sosyal ve kültürel haklar tanınmaksızın, kişi hakları ve siyasal hakların tam olarak gerçekleşmesi mümkün değildir."* Bu nedenle insan haklarının sınıflandırıp sıralanması birbirleri ile ilişkilerinin olmadığı anlamına gelmez. *"Çevre"* tüm hakların kullanılabileceği yaşam ortamını ifade ettiğinden çevre hakkı da bütün bu ayrımlara karşın tüm hak ve hürriyetlerin varlık ve geçerlik şartıdır. **Haklar ancak yaşanabilecek bir ortamda kullanılabilir.**

1970'li yıllardan başlayarak çevre sorunları ile tanışan ülkemizde anayasal düzenleme boyutundaki ilk ve en önemli adım 1982 yılında Anayasa'mıza, *"Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler"* bölümünde 56. madde ile çevre hakkı konularak atılmış ve çevre hakkı hukukumuzda girmiş, anayasal kurum olarak da *"çevre koruma"* kavramı gelişmeye başlamıştır.

Anayasa'nın 56. maddesi:

"Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek Devletin ve vatandaşların ödevidir." hükmünü içermektedir.

Böylelikle 1982 Anayasası, hem koruma ödevi yükleyen ve hem de insan hakkı olarak düzenleme yapan anayasalar arasında yerini almıştır. Bu madde açıkça çevre hakkından söz etmemekte ancak diğer klasik haklarla ve özellikle de yaşam hakkıyla ilgi kurarak çevre hakkına *"dolaylı"* bir düzenlemeye yer vermektedir.

Madde *"Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir."* hükmü ile yaşam hakkının ancak sağlıklı ve dengeli bir çevrede gerçekleşebileceğini belirtmektedir. Burada dikkat çekmek istediğimiz nokta Anayasa'nın bu düzenlemeyi *"Ekonomik ve Sosyal Haklar ve Ödevler"* bölüm başlığı altında yapmış olmasıdır. Bilindiği gibi bu bölümdeki 65. madde sosyal ve ekonomik hak ve ödevlerin *"ekonomik istikrarın korunması gözetilerek, malî kaynakların yeterliliği"* ölçüsünde yerine getirileceğini söyler.

Böylelikle 1982 Anayasası, bir yandan çevre hakkını dolaylı olarak düzenlerken diğer yandan ekonomik koşulları, *"sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkının"* yerine getirilmesinde bir sınır olarak belir-

lemiştir. 56. maddenin 2. fıkrasında devlete ve vatandaşlara yüklenen “Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek” ödevlerinin devlete düşen kısmı, ekonomik koşullar gözetilerek yerine getirilmeyebilecek yahut ertelenebilecektir.

Çevre hakkı bu bütün içinde en temel insan hakkı olan yaşam hakkının, insan olmanın bir uzantısıdır. Bu niteliği ile de çevre hakkı sağlıklı ve dengeli bir biçimde yaşama hakkını ya da insancıl yaşam koşullarını tehdit eden her türlü çevre sorunlarının yaratılmasına karşı direnme hakkını ve talep hakkını içerir.

Talep hakkı devlet tüzel kişiliğine karşı ileri sürülmekle birlikte, hakkın süjesi olan bireye de bir takım ödevler yükler. Çevre hakkının gerçekleşmesinde devletten “olumlu bir edim” beklenmesi söz konusu ise de, “bireyler” ile “özel tüzel kuruluşlar” da devlet gibi sorumluluk taşımaktadır. Bütün bu unsurların ortak çabası ve sorumluluğu ile gerçekleşmesi beklenen çevre hakkı işte bu nedenle Dayanışma Hakları adı altında da sınıflandırılmaktadır.

Çevre hakkı ile sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahip olan birey, aynı zamanda böyle bir çevreden yararlanabilmek için onu korumak, geliştirmek ve yönetmekle ödevlidir. Tüm bireylerin çevre hakkı vardır. Fakat aynı bireyler çevreyi de bozmama yükümlülüğü altındadır.

Bu niteliği ile çevre hakkı, günümüzde mülkiyet hakkının önündeki en önemli sınırlamadır. Günümüz ekonomik düzeni devlet müdahalesini dışlarken, çevre hakkı sınırladığı haklar sayısını sürekli arttırmaktadır. Serbest piyasaya devlet müdahalesi yoktur, ama çevre müdahalesi ve çevre hakkının baskısı vardır. Haklar kullanılırken çevreye zarar verilemeyecektir. Amaç tüm yurttaşların çevre haklarını kullanabilecekleri bir ortamı hazırlamak ve yaşatabilmektir. Değişik bir ifade ile tüm insan haklarına en önemli sınırlama doğanın koyduğu sınırlardır.

Çevre hakkının ayırıcı başka bir özelliği de yararlananların sadece bugünkü kuşaklar olmamasıdır. Çevre hakkı bugünkü kuşakları olduğu kadar, hatta daha da fazla gelecek kuşakları ilgilendirmektedir. Gelecek kuşaklar da çevre hakkının öznesi konumunda olunca bugünkü kuşakların en önde gelen borcu, gelecek kuşaklara yaşanabilir bir çevre devretmektir.

Bu nedenle de çevre hakkı, hakların niteliğinin değişmesi ve hakkın öznesinin çeşitlenmesi (bireyler yanında toplumlar, gelecek kuşaklar ve devletler) sürecinin ürünüdür. Çevre hakkını, canlı varlıklar bütününe haklarına uzanan bir çizginin başlangıç noktası olarak değerlendirmek gerekir. İnsanlar için çevre hakkı, canlılar için de *“sağlıklı ve dengeli bir çevre”* anlamına gelir ve bu sonuç, canlı varlıklara haklar tanınmasının ilk aşamasıdır.

Çevre hakkının eksiksiz kullanılabilmesi, çevreyi etkileyebilecek kararların alınması sürecine herkesin katılımının sağlanması ile gerçekleşebilir. Halkın bu katılımı gerçekleştirebilmesi için de çevre konularında iyi bilgilendirilmesi, idari bilgi, rapor ve belgelere ulaşabilmesi gerekir.

Bu neden bilgiye erişim, günümüzde çevre hakkının ayrılmaz parçası olarak nitelendirilmektedir.

Uluslararası gelişim böyle bir katılımı gerçekleştirmek üzere; 25.6.1998 tarihinde Danimarka'nın Aarhus kentinde *“Çevre Konularında Bilgiye Erişim, Karar Vermeye Halkın Katılımı ve Yargıya Başvuru Sözleşmesi”*ni imzaya açmıştır.

Sözleşmenin amacı, herkesin sağlığı ve iyiliği bakımından yeterli çevrede yaşama hakkını korumaya yardımcı olmak için, devletlerin, halkın (kamunun) çevreyle ilgili bilgilere ulaşma hakkını ve sözleşme uyarınca çevreyi ilgilendiren konularda karar alma mekanizmasına etkin biçimde katılma ve yargı yoluna başvurma hakkını güvence altına almaktır.

Bütün bu gelişmeler, çevre hakkını diğer bütün insan haklarının önüne geçirmiş ve çevre koruma isteğini de önemli bir politik tercih durumuna getirmiştir. Ancak bu tercihin kullanılması henüz küresel yoğunluk kazanmamıştır.

ANAYASALARIMIZ VE ÇEVRE HAKKI

1961 Anayasası çevre hakkıyla ilgili doğrudan bir düzenleme getirmemiş, *“Devlet, herkesin beden ve ruh sağlığı içinde yaşayabilmesini ve tıbbi bakım görmesini sağlamakla ödevlidir.”* hükmünü ve sağlık hakkını içeren 49. madde çevre korumasını da kapsayacak şekilde yorumlanmıştır.

1982 Anayasası'nda ise yukarıda belirttiğimiz 56. madde dışında çevre ile ilgili hükümler taşıyan başka maddeler de vardır:

Kişinin dokunulmazlığı, maddi ve manevi varlığının korunmasına ilişkin 17. madde çevreyi korumayı destekleyici niteliktedir. Buna göre herkes, yaşama, maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir. Bu sayılan hususlar çevre hakkı ile yakın ilişki içindedir. Bu hususların gerçekleşmesi çevre hakkının uygulamaya yeterince somut olarak yansması ile mümkün olacaktır.

Yerleşme ve seyahat hürriyetini düzenleyen 23. maddenin ikinci fıkrasında bu hürriyetlerin *“sağlıklı ve düzenli kentleşmeyi gerçekleştirmek ve kamu mallarını korumak”* amaçlarıyla sınırlanabileceğinin belirtilmesi de çevre hakkını desteklemektedir.

Mülkiyet hakkını düzenleyen 35. madde bu hakkın *“kamu yararı amacıyla”* sınırlanabileceğini ve mülkiyet hakkının kullanılmasının toplum yararına aykırı olamayacağı hükmünü içermektedir. Bu hükümle çevre hakkının niteliğine de uygun olarak mülkiyet hakkının çevreye zarar verici şekilde kullanılamayacağı, aksine çevre korunması yararına sınırlandırılabilmesi kabul edilmektedir.

Anayasa'nın 43. maddesi kıyılardan yararlanmada öncelikle kamu yararının gözetileceğini düzenlemektedir.

44. madde devleti, toprağın verimli olarak işletilmesini korumak ve geliştirmek, erozyonla kaybedilmesini önlemekle görevlendirmiş, 45. madde de tarım arazileri ile çayır ve mer'aların amaç dışı kullanılmasını ve tahribini önleme görevini de devlete vermiştir.

Kamulaştırma esaslarını düzenleyen 46. maddede yer alan ve kamulaştırılan taşınmazın bedelinin peşin ödenmesinin istisnai durumları olarak; tarım reformunun uygulanması, büyük enerji ve sulama projeleri ile iskan projelerinin gerçekleştirilmesi, yeni ormanların yetiştirilmesi, kıyıların korunması ve turizm gibi hususların gösterilmesi çevreyi korumayı destekleyici nitelik taşımaktadır.

57. madde ile devletin, şehirlerin özelliklerini ve çevre şartlarını gözeterek bir planlama çerçevesinde konut ihtiyacını karşılaması düzenlenmiştir.

Anayasa'nın 63. maddesi ile tarih, kültür ve tabiat varlıklarının ve değerlerinin korunmasında devlet görevlendirilmiştir.

169. madde ile de ormanların korunması ve genişletilmesi de devletin görevleri arasında önem ve özellikle belirtilmiştir.

1982 Anayasası'nın bütün bu hükümlerine karşın çevre hakkının kullanımında ve çevrenin korunmasında çok da başarılı olduğumuz söylenemez. Çevre hakkı ülkemizde henüz bir insan hakkı boyutu ile gündemde değildir, insan hakları değerlendirmeleri, arayışı ve tartışmaları bu içeriği kazanamamıştır. Bu nedenle mülkiyet hakkının, en verimli tarım toprağına otomobil fabrikası kuran, kıyıları yağmalayan, orman alanlarını talan eden, havayı ve suyu kirleten biçimde kullanılmasının önüne geçememektedir.

Çok değil, yirmi yıl öncesinin temiz Marmara Denizi'nde yüzebilme, 125 tür balığından tadabilmek bir insan hakkı, bugün 20 yaşında olanların Marmara Denizi'ni açık fosseptik olarak tanıyabilmeleri ise insan hakları ihlali değil midir?

Son yirmi yılda hızla yaşanan çevre bozulmasında bir katkısı olmayan bugünkü genç neslin ve onlardan sonraki nesillerin yaşama hakkını, var olma hakkını savunması gerekenler, bu sorumluluğı taşıyanlar nerede?

İnsan haklarının değerlendirilmesinde artık bu düzeye gelmek durumundayız. Çevre hakkından yararlananlar yalnızca bugünkü kuşaklar değildir. Sağlıklı ve dengeli bir çevre bugünkü kuşakları ilgilendirdiği kadar hatta daha da fazla gelecek kuşakları ilgilendirmektedir

TÜRKİYE BAROLAR BİRLİĞİ ANAYASA ÖNERİSİ'NDE ÇEVRE HAKKI VE ÇEVRE KORUMA

Türkiye Barolar Birliği hazırlık aşamasından başlayarak 1982 Anayasası karşısındaki eleştirilerini her ortamda dile getirmiş ve 2001 yılında tam bir Anayasa Önerisi hazırlayarak kamuoyunun değerlendirmesine sunmuştur. O tarihte çok dikkate alınmayan bu öneri yeni bir anayasa yapımı tartışmalarının yoğunlaşması üzerine kaynak gösterilen bir metin olmuş ve güncelleştirilmesi gerekmiştir. Türkiye Barolar Birliğinin 2007 önerisinde çevre hakkı ve çevre korumaya ilişkin hükümler üzerinde durmak istiyorum.

Türkiye Barolar Birliği Anayasa Önerisi'nde çevre duyarlılığı içeren ilk madde "Yerleşme özgürlüğü" başlıklı 35. maddenin ikinci fıkrası

sıdır. Bu fıkra da yerleşme özgürlüğünün “sağlıklı ve dengeli kentleşmeyi gerçekleştirme” amacıyla kanunla sınırlanabileceği düzenlenmiştir.

Mülkiyet hakkını düzenleyen 51. maddenin ikinci fıkrası; “*bu haklar, ancak kamu yararı ve çevrenin doğal dengesinin korunması amacıyla, kanunla sınırlanabilir.*” hükmünü içermekte ve mülkiyet hakkının “çevrenin doğal dengesinin korunması” amacıyla sınırlanabileceğini belirtmektedir. Bu düzenlenenin gerekçesi açıklanırken çevre koruması ile kamu yararı kavramlarının birbirini kapsadığı belirtilmekte ancak sadece kamu yararının belirtilmesinin yeterli olamayacağının altı çizilmektedir. Gerekçe aynen; “...her ne kadar kamu yararının kapsamına girse de, konunun önemi nedeniyle “çevrenin doğal dengesinin korunması” özel sınırlama nedeni olarak öngörülmüştür.” şeklindedir.

Konut hakkını düzenleyen 66. maddenin üçüncü fıkrası; “*Devlet, kentlerin özelliklerini ve çevre koşullarını gözeterek bir planlama çerçevesinde, yurttaşların gereksinimlerini karşılayacak ve kiracıları koruyacak tedbirleri alır, toplu konut girişimlerini destekler.*” hükmünü içermektedir.

Yeterli besin ve temiz suya ulaşma hakkını düzenleyen 67. maddenin birinci cümlesi; “*Hiç kimse yaşamını sürdürmeye yetecek ölçüde gıda ve temiz suya ulaşma hakkından yoksun bırakılamaz.*” düzenlemesini yapmıştır. Bu maddenin gerekçesi de; maddede “su hakkı”nın “temiz suya ulaşma hakkı” şeklinde ayrıca belirtilmesi, iklim koşulları yüzünden, ülkemizin içilebilir su kaynaklarının her geçen gün azalması nedeniyle gerekli görülmüştür. Bu hak, herkesin kişisel ve ev içi kullanımı için yeterli, güvenle, erişilebilir ve bedeli ödenebilir suya sahip olmasını güvence altına almaktadır. Bunu sağlamak üzere devlet, yerel yönetimlere ve çalıştırdıkları kişiler bakımından özel veya kamusal kurum ve işyerlerine düşen sorumlulukları kanunla düzenleyecektir.” Şeklinde su hakkı ile temiz suya ulaşma hakkını ve devletin bu konudaki yükümlülüklerini düzenlemiştir.

76. madde ile başlayan Dördüncü Bölüm’ün başlığı “Çevre, Barış ve Gelişme Hakları”dır.

Bu bölümün alt başlıkları;

- I. Çevreye ilişkin haklar
 - A. Çevre hakkı
 - B. Ormanların korunması ve geliştirilmesi
 - C. Toprak mülkiyeti

- D. Tarım toprakları
 - E. Doğal kaynaklar ve varlıklar
 - F. Kıyılardan yararlanma hakkı
 - G. İnsanlığın ortak mirasına saygı
 - II. Barış hakkı
 - III. Gelişme hakkı
 - IV. Planlama
- Fizik planlama'dır.

"Çevre Hakkı" başlıklı 76. madde;

"Herkes sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.

Devlet, bu konuda yurttaş girişimlerini destekleyerek çevreyi korur ve geliştirir, çevrenin bozulmasını engelleyecek ve gelecek nesillerin de yararlanmalarını sağlayacak önlemleri alır.

Herkes çevre konusunda bilgilendirme, katılma ve başvuru hakkına sahiptir.

Kişilerin ve kurumların çevreye karşı ödevleri ve sorumlulukları kanunla düzenlenir." hükmünü içermektedir.

Bu madde ile getirilen en önemli yenilik; devlet'e *"gelecek nesillerin de yararlanmalarını sağlayacak"* şekilde çevreyi koruma ve geliştirme görevi verilmesidir.

"Ormanların Korunması ve Geliştirilmesi" başlıklı 78. maddenin ikinci cümlesinde;

"Orman niteliğini kaybeden veya yanan ormanların yerinde yeni orman yetiştirilir, bu yerlerde özel ya da kamusal amaçlı yapılaşmaya izin verilemez, başka tür tarım ve hayvancılık yapılamaz." hükmü düzenlenmiş ve böylelikle orman talanının önüne geçilme çalışılmıştır.

"Planlama" başlıklı 85. madde plan doğrultusunun; *"...kaynakların yenilenebilir niteliğini koruyarak hakça ve barışçı bir ilerlemeyi amaçlayan sürdürülebilir gelişme"* olduğunu belirlemiştir.

Türkiye Barolar Birliği'nin 2007 önerisinde çevre hakkı ve çevre korumaya ilişkin hükümleri bu şekilde sıraladıktan sonra 1982 Anayasası'nın konuşmanın başında eleştirdiğim 65. maddesinin önerideki karşılığı olan 69. maddeden söz etmek ve aradaki temel farklılığı vurgulamak istiyorum.

Önerinin “Devletin İktisadi ve Sosyal Ödevleri” başlıklı 69. maddesi; “Devlet ekonomik ve akçalı kaynaklarını; sosyal ve ekonomik alanlarda Anayasayla belirlenen görevlerinin gerektirdiği öncelikleri gözeterek kullanır.” şeklindedir. 1982 Anayasası’nın 65. maddesi ise sosyal ve ekonomik hak ve ödevlerin “ekonomik istikrarın korunması gözetilerek, malî kaynakların yeterliliği” ölçüsünde yerine getirileceği düzenlemesini yapmaktadır.

Açıkça görülen bu fark, sosyal ve ekonomik hak ve ödev anlayışındaki farklılığı da ortaya çıkarmaktadır. Bir tarafta “Ne kadar ekonomik kaynak o kadar sosyal ve ekonomik hak.” anlayışı diğer tarafta kaynakların öncelikle sosyal ve ekonomik ödevlerin yerine getirilmesi için kullanılması. Yani, “kaynağım yok.” diyerek çevre yatırımı yapmamak yerine eldeki kaynağın kullanımında çevre yatırıma öncelik vermek.

SONUÇ

Çevre hakkı kavramı da çevrenin korunması da diğer bütün insan haklarının gerçekleşmesinde olduğu gibi özünde bir demokrasi sorunu, demokratik katılım sorunudur.

İnsanlığın bugün ulaştığı uygarlık düzeyi ve kazanımlar gelecek kuşaklar pahasına yaratılmış ve yoksul insan sayısı giderek artmış ise hiçbir ekonomi ya da ekonomik sistem başarılı sayılamaz.

Bugünün egemen kültürü “sınırsız tüketim” anlayışına dayalıdır. Çevreci hareket de işte bu egemen kültüre başkaldırı hareketidir. Temel başkaldırı da ekonomi politikalarına yöneliktir. Egemen kültürün dinamiği üretim/tüketim, temel mantığı da daha fazla üretmek ve daha fazla tükettirmektir. Her şey, doğal kaynaklar, teknoloji üretip tüketmek için vardır. Daha fazla üretip daha fazla tüketmek amaç haline gelmiş ve insanlar tüketim kölesine dönüştürülmüştür.

Üretim ve tüketim düzenleri bu mantık ile ve doğanın yasalarına uymayan bir yıkıcılıkla sürüp gittikçe çevre sorunlarının çözümünde başarı sağlanamaz.

Bu mantığın değişmesi ise tüketimin amaç değil araç görüldüğü, “sınırsız büyüme” yerine çevre-ekonomi dengesine dayanan, çevreyi kalkınmanın hem kaynağı hem de sınırı gören bir kültürün egemen olmasına bağlıdır.

Böyle bir kültürün egemen olmasını sağlamanın yolu da bunu istemekten geçer. Demokrasilerde vatandaşların isteklerini belli etme yollarının başında seçimler gelmektedir. Seçmenler “ekoseçmen” bilinci ile davranıp “ekopolitika” oluşturan partilere oy vererek ekopolitikacıları söz sahibi yapmalıdırlar.

Yarın nelerin olacağı bugün kafamızda nelerin olduğuna bağlıdır.

KAYNAKLAR

- Al Gore, *Küresel Denge*, Sabah Kitapları, İstanbul 1993.
- Nuran Talu, *TBMM’de Çevre Siyaseti*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2004.
- Pınar Kılıçoğlu, *Türkiye’nin Çevre Politikalarında Sürdürülebilir Gelişme*, Turhan Kitabevi, Ankara 2005.
- OECD, *Türkiye’de Çevre Politikaları*, (Paris, 1992)
- Dr. Birol Ertan, “Çevre Bilimi Açısından Canlı Hakları”, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset bilimi (Kent ve Çevre Bilimleri) Anabilim Dalı, Ankara 1998.
- Metin Topçuoğlu, *Çevre Hakkı ve Yargı*, Türkiye Çevre Vakfı Yayını, Ankara Mart 1998.
- Doç. Dr. Burhan Kuzu, *Sağlıklı ve Dengeli Bir Çevrede Yaşama Hakkı*, İstanbul 1997.
- Av. Özden Sav, *Uluslararası Hukukta Çevreyle İlgili Konularda Halkın Bilgiye Erişimi ve Karar Almaya Katılımı*, Çevre Kanunu’nun Uygulanması, Türkiye Çevre Vakfı yayını, Ankara Kasım 1999.
- Dr. E. Yasemin Özdek, *İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı*, TODAİE yayını, Ankara Şubat 1993.
- Doç. Dr. Nükhet Turgut, *Çevre Hukuku*, Ankara 1998.
- Doç. Dr. Nükhet Turgut, “Çevre Davaları Engellenemez”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 22 Ağustos 1996. s. 2.
- Mehmet Arif Demirer, *Ekopolitika*, Anahtar Kitapları, İstanbul 1992.
- Semra Somersan, *Türkiye’de Çevre ve Siyaset*, Metis Yeşil Kitaplar, İstanbul 1993.
- Güneş Gürseler, *Dikkat Dünya Tektir*, Ümit Yayıncılık, Ankara 1992.
- Güneş Gürseler, “Çevrecilik; Egemen Kültüre Başkaldırı”, *Açılım Dergisi*, Kasım 2004, S. 2 s. 43
- Güneş Gürseler, “Yeni Kavramları Tartışmak”, *Birleşmiş Milletler Türk Derneği 1993 Yıllığı Günümüz Çevre Sorunları Ayrı Basımı*, Ankara 1993.